

SELÇUKLULAR'IN DİN POLİTİKASI

Yrd.Doç.Dr. Cağfer KARADAŞ
Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

Religious Policy at the Seljukites

The 11th (A.H.4th) century when the Seljukites emerged in the historical scene was an era of sectarian conflict in the region where they began to expand. This led the Seljukites to adapt a regional policy such as supporting the majority Sunnis against the spreading and extreme Shia-Esoteric trends supported by the Fatimids. They were, however, careful not to create any disturbance among other religious communities and sects. Through this policy, the Seljuki state managed to rely not only on the Sunni majority support in their region but also receive the support of the Sunnis living under the Esoteric Fatimids, therefore weakening their power. The overall justice and tolerance in applying this policy of balance brought to the Seljukites the sympathy of not only the Sunnis but other moderate religious communities and schools. The Nizamiyyah madrasas founded by Nizam al-Mulk with the support of Alparslan and Malikshah had a crucial place in providing cultural and scholarly ground for the 'sunnification' policy of the Seljukites.

GİRİŞ

Hazar denizi ile Aral gölü arasındaki bozkırlarda yaşayan Selçuklular, Oğuz Türkleri'nin Kınık boyunun önde gelenlerindedir. Onuncu yüzyılda Müslüman oldular ve İslâm hakimiyetinde bulunan Maveraünnehir'e oradan Horasan'a girdiler. Gaznelilere karşı kazandıkları Dandanakan zaferinin (431/1040) akabinde Tuğrul Bey, Nişabur'da 'sultan' ilân edildi. Sünnî olması Sultan Tuğrul Beye, Şii-Büveyhî iktidarına karşı Abbasî halifesi ile işbirliği kurma imkanı sağladı. Halifeyi Şiilerin boyunduruğundan kurtarması ve Sünnî siyaset gütmesi kısa sürede Sünnî dünyanın sempatisini kazanmasına vesile oldu. Öte yandan Alparslan'ın, Malazgirt'te Bizans ordularını yenilgiye uğratması (463/1071), İslâm dünyasında Selçuklular'a göz alıcı bir prestij kazandırdı.

Sultan Tuğrul zamanında göçebe anlayış terk edilerek Sasanî-İslâm modeline

uygun, hiyerarşiye dayalı bir devlet düzenine geçildi. Bürokrasisi daha çok İranlılara dayanmakla birlikte, özellikle ordu, ağırlıklı olarak Oğuzlar/Türkmenler'den oluşturuldu. Sultan Alparslan ve Melikşah dönemleri, kudretli ve bilge vezir Nizamülmülk'ün de katkılarıyla Selçuklular, her bakımdan büyük bir güce ulaştılar. Bundan dolayı özellikle bu iki sultan dönemine 'azamet devri' denildi. Melikşah dönemi (465/1072-485/1092) devletin en geniş sınırlara sahip olduğu bir zaman dilimi şeklinde bilinmekle birlikte özellikle İsmailî-Bâtinî tehlike ile en çok uğraşılan bir dönem olarak da tarihe geçti. Sultanın ve Halifenin desteği ile Nizamülmülk tarafından kurulan medreselerle bu akıma karşı fikrî mücadele yürütülürken, Bâtinî faaliyetlerin merkezi konumunda olan Alamut kalesinin tesirsiz hale getirilmesi için gerekli askerî tedbirler alındı. Bütün bunlara rağmen nihai bir başarı elde edilemedi, Bâtinî 'fedâî'lerce Nizamülmülk'ün öldürülmesi (485/1092) ve aynı yıl Melikşah'ın ölmesi, bu planları akamete uğrattı. Melikşah'tan sonra meydana gelen taht kavgalarının bıraktığı boşlukta iyice güçlenen Bâtinîlerle, Selçuklular'ın son hükümdarı Sultan Sencer, saldırmazlık anlaşması yapmak zorunda kaldı.

Hayvan sürüleriyle birlikte göçebe hayatı süren ve geçtiği yerleri talan eden Oğuzlar, menfaatleri zedelendiği için Sultan Sencer'i devirip tutsak aldılar. Tutsaklıktan kurtulduktan sonra her ne kadar eski beylerin bir kısmı etrafında toplanmış idiyse de, artık o, hem hazinesini hem de eski kudretini kaybetmiş bir sultandı. 552/1157 Nisan ayında 72 yaşındayken kendisi ebediyete, Büyük Selçuklu İmparatorluğu da tarihe intikal etti.¹

SELÇUKLULAR DÖNEMİNDE DİNLER VE MEZHEPLER

1. Dinler

Selçuklular'ın hâkim olduğu bölgelerde genellikle üç ilahî dinin mensupları bir arada yaşıyorlardı. İmparatorluk genelinde Müslümanlar çoğunlukta olmakla birlikte bir kısım bölgelerde gayr-i müslimler azımsanamayacak bir nüfusa sahipti. Gayr-i müslim tebaa içerisinde Hıristiyanlar ilk sırada yer almaktaydı. Ermeniler, Gürcüler, Abhazlar ve Süryaniler'in² yanı sıra Anadolu ve Ortadoğu'nun diğer bölgelerinde Hıristiyanların önemli doğu kiliseleri Yakubiyye, Nasturiyye ve Melkaiyye (Melkitlik) mezhepleri bulunmaktadır.³ Selçuklular'ın tarih sahnesinde yerini aldıkları yıllarda Batı Hıristiyanlığı (446/1054) Roma

¹ Rıza Nur, Türk Tarihi, İstanbul 1342-1924, III, 17-43; Osman Turan, Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti, Ankara 1965, s.28-182; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, Ankara 1984, I-II; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, İstanbul 1966, X, 353-416; Barthold, Moğol İstilasına Kadar Türkistan (trc. H. Dursun Yıldız), İstanbul 1981, s.377-413; C. E. Bosworth, İslâm Devletleri Tarihi (trc. E. Merçil-M. İpşirli), İstanbul 1980 s.145-150; Faruk Sümer, Oğuzlar, İstanbul 1980, s.61-117.

² Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.230-232.

³ Yakubiyye (Yakubilik), Suriye'li monofizitlerin adı olarak bilinir, Nasturiyye miladi IV. yüzyılda ortaya çıkmış ve Nesterios'a nisbet edilen bir mezheptir. Melkaiyye ya da Melkaniyye ise Kadıköy konsili kararlarını benimseyen İstanbul Piskoposluğuna bağlı bir kilisedir. bk. Kadı Abdulcebar, el-Muğni, (tah. M. M. el-Hudayri), ed-Dâru'l-Mısriyye, ts.V, 81; Şehristani, el-Milel ve'n-Nihal, Beyrut 1410/1990, I, 266; Mehmet Çelik, Süryani Tarihi I, Ankara 1996, s.267; Mehmet Aydın, "Hıristiyanlık", DİA, İstanbul 1998, XVII, 355.

merkezli Katoliklik, İstanbul merkezli Ortadoksluk adlarıyla ikiye bölündü.⁴ Barthold, bu dönemde Ortaasya'da da Hıristiyanlığın varlığından söz etmekte, hatta Hıristiyan olmuş Türklerin bulunduğunu ileri sürmektedir.⁵

Yahudi sermaye sahipleri, başta Bağdat olmak üzere ülkenin bir çok bölgesinde hem ticarî hem de îmar alanında etkinlik gösteriyorlardı. O dönemde İsfahan, Hemedan, Semerkant ve Rey gibi şehirlerde Yahudi nüfusun bulunduğu, hatta İsfahan'ın bir bölgesinin 'Yahudi İsfahan' diye isimlendirildiği zikredilmektedir. Bağdat'ta Yahudi tüccarlarının, uğradıkları haksızlıkları ve ayrımcılığı doğrudan sultana kadar götürebilmeleri, bizzat sultan ve vezir tarafından sorunlarının çözülmesi o dönemde ne kadar etkin olduklarını göstermesi bakımından anlamlıdır.⁶

Orta-Asya'da kurulan Türk devletlerinin, hâkimiyeti altında yaşayan Şaman, Budist, Manihaist, Hıristiyan, Müslüman ve Yahudileri birlik ve ahenk içerisinde idare etme ve onlara karşı dinlerinden kaynaklanan bir ayrımcılığa gitmeme politikaları,⁷ Selçuklular devrinde de devam etmiş, hatta bu uygulama İslâm dininin hoşgörüsüyle pekişerek devletin bünyesindeki farklı din ve mezhep mensupları eşit haklara sahip olabilmıştır. Melikşah döneminde Selçuklu ordusunda 7000 Ermeni askerinin bulunması devletin gayr-ı müslimleri bir tehlike saymadığını göstermesi bakımından önemlidir.⁸

Özellikle Bizans'ın mezhep farkını bahane ederek kendi dindaşlarına yönelik 'baskıcı din politikası' dikkate alındığında⁹ Selçuklular'ın din politikalarının ne kadar hoşgörülü ve özgürlükçü olduğunu anlamak mümkündür. Sözelimi, Doğu Anadolu'da bulunan Ermeni, Süryanî ve Rafizî Hıristiyan Pavlikyanlar, Bizans devletinin cibrî ortodokslaştırma politikalarından son derece muzdarip idiler. Selçuklular'ın hoşgörülü tavırlarını gördüklerinde onları kendileri ve dinleri için kurtarıcı kabul etmişlerdir.¹⁰ Nitekim, Ermeni tarihçi Urfalı Mateos, Melikşah'ın ölümü üzerine "Herkesin babası ve bütün insanlara karşı merhametli ve hüsn-i

⁴ Mehmet Aydın, a.g.m. XVII, 356.

⁵ bk. Barthold, "Ortaasya'da Moğol İstilasına Kadar Hıristiyanlık", *Türkiyat Memuası*, c. 1, İstanbul 1925, s.47-100.

⁶ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi*, s.231-232.

⁷ a.g.e., s.257.

⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s.104.

⁹ Ermeni Vakanüvist Urfalı Mateos şunları kaydeder: "Bu zamanda İmparator Dugitz, St. Grigor'un katolikosluk makamını Ermenistan'dan kaldırmak gibi feci bir düşünceye kapıldı..." "...Romalılar tazyiklerini daha çok artırdılar ve mukaddes makama hücum etmeye başladılar. Onlar bu makamı ortadan kaldırmak ve bütün Ermenileri batıl Kalketon (Kalkedon= Kadıköy konsilini takip edenler) mezhebine sokmak istiyorlardı..." (Urfalı Mateos Vakayı-Namesi, (trc. Hrnt D. Andreasyan), Ankara 1987, s.112-113). Ali Sevim ise şunları kaydeder: "Bizans İmparatorları, Ermenilere karşı askerî harekate girmişler, topraklarını ilhak ettikten sonra Ermeni ahaliyi Orta Anadolu ve Kilikya'ya sürmüşlerdir." Buna karşın -Ermeni krallık ve prenslikleri, Büyük Selçuklu İmparatorluğu ve Türkiye Selçukluları dönemlerinde Müslim ve Gayr-Müslim öteki selçuklu vasalları gibi, içyönetimlerinde tamamen bağımsız olarak siyasal yaşamlarını sürdürmüşlerdir." (Ali Sevim, *Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1983, s.41). Benzer bilgiler için ayr. bk. Mehlika Aktok Kaşgarlı, "Bizans Ermeni İlişkilerine Genel Bir Bakış" *Kilikya Tâbi Ermeni Baronluğu*, Ankara 1990, s.141-150.

¹⁰ Romalılar'ın diğer Hıristiyanlara muamelesi için bk. Mehmet Çelik, a.g.e., s.288-295, 326-328; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 394.

niyet sahibi bir zât olan büyük sultan Melikşah öldü"¹¹ ifadesini kullanmıştır. Aynı müellifin Azerbaycan valisi ve Melikşah'ın oğlu İsmail hakkında, Ermenileri ve manastırlarını saldırılara karşı korumasından sitayişle bahsetmiştir.¹²

2. İslâm Mezhepleri

Selçuklular'ın batı tarafı olan Irak ve Suriye kesiminde Sünnî mezheplerden Hanefî, Şafîî ve Hanbelî mezhepleri ortak etkinlik göstermekle birlikte, doğu kesiminde Hanefilik daha ağırlıklı bir yer işgal etmektedir. Siyasetnâme'de verilen bilgiye göre Maverânünnehir ve Horasan bölgesinin ağırlıklı olarak Sünnî olmasına karşın, Kum, Kâşân, Ave, Save ve Rey şehirleri çoğunluk itibarıyla Şii'lerden oluşuyordu.¹³ Hilâfet merkezi olan Bağdat'ta Şii nüfus oranı Sünnîlere yakın durumdaydı.¹⁴ Alparslan'ın "Irak ahalisinin çoğunluğu Deylem (Şii-Büheyhî oğularının yurdu) taraftarıdır"¹⁵ sözünden Irak'ın çoğunluğunun Şii-Büheyhîlerin etkisinde Şii mezhebi mensuplarından teşekkül ettiği anlaşılmaktadır. Önemli merkezlerden olan Nişabur'un çoğunluğunu Hanefî ve Şafîiler oluşturuyordu.¹⁶ Bu merkezlerin dışında, Yemen'e Zeydiyye Şiası, Mısır ve Şam bölgesine Fatımîlerin temsil ettiği İsmailî-Bâtınîler hâkim olmakla birlikte bu bölgelerde yoğun bir Sünnî nüfus da bulunmaktaydı. Sünniliğe karşı açık düşmanlık besleyen İsmailî-Fatımîler uzun süre Mısırda iktidarda bulunmalarına rağmen Sünnîlik buralarda da varlığını korumuştur.¹⁷

Özellikle Türk bölgelerinde, sufilik karışımı bir Hanefilik göze çarpmaktadır. Hüseyin G. Yurdaydın'ın ifadesiyle Türkmenler kendilerine karışık ve sıkıntılı gelen fakihlerin vaazlarından çok, eski "kam" ve "ozan"ları andıran sufi önderlerine itibar etmişlerdir. Bu devrin en önemli önderi, Şeyh Yusuf Hemedanî'den (ö. 535/1141) ders almış olan Hoca Ahmed Yesevî'dir (ö.562/1167). Onun, Yesi'de kurduğu tarikat zamanla Anadolu'yu da içine alan bir etki alanına sahip olmuş, eseri olan Divan-ı Hikmet, en yaygın ve muteber dinî eser özelliği kazanmıştır.¹⁸

Büyük Selçuklu Devletinin orta ve batı bölgelerinde ise bilhassa Ebu'l-Kâsım el-Kuşeyrî (ö. 465/1072) ve Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) etkili çalışmaları ile sülûfik, Sünnilikle uzlaşmış ve meşru varlık alanına sahip olmuştur.¹⁹ Özellikle Selçuklu sultanlarının sülûfîlere itibar göstermesi, bu akımın yaygınlık ve itibar kazanmasında çok etkili olmuştur.²⁰ Nizamülmülk'ün Nişabur Nizamiyesi müderrislerinden sufi Farmedî (ö. 477/1084) ve Kuşeyrî ile sürekli görüşmesi bu

¹¹ Urfalı Meteos, a.g.e., s.178.

¹² a.g.e., s.179.

¹³ Nizamülmülk, Siyâsetnâme (trc. M. Altay Köymen), Ankara 1982, s.208.

¹⁴ M. Şerafeddin (Yaltkaya), "Selçuklular Devrinde Mezâhib", Türkiyat Mecmuası, I, İstanbul 1925, s.116-117.

¹⁵ Nizamülmülk, a.g.e., s.209.

¹⁶ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.235.

¹⁷ Bosworth, a.g.e., s.61, 91-96, 119-122.

¹⁸ Hüseyin G. Yurdaydın, İslâm Tarihi Dersleri, Ankara 1982, s.75-77.

¹⁹ Çağfer Karadaş, "Süfi İtikadının Dönemleri", Marife, yıl 1, sy. 2, s.59-71.

²⁰ Hüseyin G. Yurdaydın, a.g.e., s.77.

politikanın sultanın şahsî tercihi olmayıp devletin genel politikası olduğunu gösterir.²¹

Selçukluların Harez m bölgesine Mu'tezile'nin hakim olduğu görülür.²² Abbasiler zamanında özellikle Me'mun, Mutasım ve Vâsık dönemlerindeki Mu'tezile-Ehl-i Sünnet gerginliğinin aksine her mezhep sahibinin yaşayabileceği hoşgörölü bir ortam bulunduğundan o bölgede benzer bir gerginlik yaşanmamıştır. Daha da ötesi, Harez m'de halkın kelâmî konuları çarşı pazar da bile medenî ölçüler çerçevesinde tartışabildiği bir ortamdan söz edilmektedir. Ünlü kalamcı Fahreddin er-Râzî'nin (ö.606/1209) bölgedeki çok seviyeli bilimsel tartışmaları ve Mu'tezile mezhebinin bu kadar yaygın olmasını gördüğünde şaşırıldığı anlatılır.²³

Mutedil Şiiler, Selçuklu idaresinde rahatsız edilmemiş hatta korunmuşlardır. Bu dönemde Şiilerce kutsal kabul edilen imamlar için türbeler inşa olunduğu gibi, zaviyeler ve medreseler kurulmuş, Şii âlim ve seyyitlere ihsanlarda bulunulmuş, merkezleri olan Kum ve Kâşân şehirlerinde başta dinî yapılar olmak üzere bir çok îmar faaliyeti gerçekleştirilmiştir. Melikşah'ın, kızı Salkım Hatun'u Şii Mazenderan meliki Sepeh-bud Ali ile evlendirmesi Sünniliğin zaferi için çalışan Selçuklu hoşgörüsünün bir nişânesidir.²⁴

Sonuç olarak denilebilir ki, her ne kadar Selçuklular İslâmiyetin mezhep bakımından yeknesak temsili hususuna önem vermiş²⁵ ve Sünniliğin bayraktarlığını yapmışlarsa²⁶ da tedhişe ve bozgunculuğa teşebbüs etmedikçe bidatçı olsun Sünnî olsun bütün mezheplere karşı hoşgörölü olmuşlardır.²⁷

SELÇUKLULAR DEVRİNDE MEZHEP ÇATIŞMALARI

1. Sünnî-Şii Çatışması

Büyük Selçuklular devrinde Şii-Sünnî çatışmasının yanı sıra Sünnî mezhepler arasında da sürtüşmeler olmuştur. H. 322-454 (934-1062) yılları arasında hüküm sürmüş olan Büveyhiler, güttükleri Şii politika ile Sünnîlerin tepkisini çekmişler, Bağdat'ı işgal edip halifeyi baskı altında tutmalarını dolayısıyla da Halife çevresince sevilmemişlerdir. Bu da, kimi zaman Sünnîlerle Şiilerin birbirleriyle çatışmalarına zemin hazırlamış, hatta başta hilâfet merkezi Bağdat olmak üzere bir çok yerde kanlı çatışmaların yaşanmasına yol açmıştır. Özellikle 440-450 (1048-1058) tarihleri arasında Bağdat'ta meydana gelen olaylar kayda değer-

²¹ İbnü'l-Adîm, Biyografilerle Selçuklular Tarihi (trc. Ali Sevim), Ankara 1989, s.48; Ahmed b. Mahmud, Selçuknâme (Hz.Erdoğan Merçil), İstanbul 1977, II, 10.

²² Wilfred Madelung, "The Spread of Maturidism and Turks", Religios Schools and Sects in Medieval İslâm (ed. Wilfred Madelung,) London 1985, s.39.

²³ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.233; a. mlf., Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi, İstanbul 1978, s.282. (Fahreddin er-Râzî, kendi zamanında Mu'tezile'den Ebü Haşim el-Cübbâi ve Ebu'l-Hüseyn el-Basrî taraftarlarının varolduğunu nakletmesi yukarıdaki bilgiyi doğrulamaktadır. bk. İ'tikâdâtü fırakî'l-müslimîn ve'l-müşrikîn, Beyrut 1407/1986, s.48).

²⁴ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.236.

²⁵ Zeki Velidi Togan, Umumi Türk Tarihine Giriş, İstanbul 1981, s.202.

²⁶ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 403.

²⁷ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, 233-237.

dir.²⁸ Rafizilerden batı İran ve Irak'ı kurtaran sünnî itikad sahibi Tuğrul Bey'in "sultan"lığını kabul eden halife, Şii problemlerinden kurtulmak için ondan yardım istemiş, bunun üzerine Sultan Tuğrul Bağdat'a girmiş, Büveyhî oğullarının iktidarına son vermiş, aldığı güvenlik tedbirleri ile Şii tehdidini büyük ölçüde kırmıştır. Böylelikle hilâfet merkezi, tekrar Sünnî iktidar günlerine kavuştuğu gibi Şii-Büveyhiler bir kaç yıl kendi toprakları Şebankâre'de iktidarını sürdürmüş ise de Selçuklu ilerleyişine dayanamayarak tarih sahnesinden çekilmişlerdir (454/1062).²⁹ Bununla birlikte Bağdat'taki Sünnî-Şii çatışması zaman zaman devam etmiştir.³⁰ İkinci bir Şii mezhep ise Selçuklu devletini yıkılana kadar uğraştıran hatta yıkılmasının sebeplerinden biri olan yayılmacı eğilimli ve tedhiş taraftarı Bâtını-İsmaililiktir. Bu mezhepten ileride yeniden söz edilecektir.

2. Sünnî Mezhepler Arası Çatışmalar

Sünnî mezhepler arasındaki çatışmalar ise, özellikle hilâfet merkezi olan Bağdat'ta yoğun bir şekilde yaşanıyordu. Henüz Selçukluların din ve siyaset politikasının tam oluşmadığı ve oturmadığı ilk zamanlarda Hanefî mezhebine mensup Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey, fanatik Hanefî mezhebi taraftarı olan veziri Amîdû'l-Mülk el-Kundürî'nin gayretkeşliği ve teşvikiyle, Rafizilerle birlikte Sünnî mezheplerden Şafiî ve Eş'arilere de minberlerden lânet okutmaya başlamıştır. Uygulama Eş'arilerin camilerde ders ve vaazlarının engellenmesi ve resmî görevlerine son verilmesi noktasına vardırılmıştır. Tabakât müellifi Subkî, vezir Kundürî'nin, Hanefîlik perdesi altından Mu'tezile taraftarlarına destek verdiğini iddia ederken,³¹ İbnü'l-Esir vezirin Mu'tezililiğini söz konusu etmeksizin onun Şafiilere karşı düşmanlığından,³² Bunderî ise vezirin sadece Hanefîlik mutaassıbı olduğundan bahseder.³³ İbrahim Kafesoğlu sözü edilen vezirin selefî olduğunu ve Şafiilere lânet okuttuğu bilgisini verir.³⁴ Kaynaklar, vezirin bidatçılar yani Bâtıniler ve Rafiziler aleyhine minberlerde lânet okutmak için Tuğrul Bey'den izin aldığını, kendisinin bu izne Eş'arî ve Şafiilere lâneti eklediğini kaydederler. Aslında vezir, Tuğrul Bey'in Hanefilere olan duygusal yakınlığını, diğer mezhep sahiplerine karşı kullanmış ve Abbasiler döneminde gerçekleşmiş bulunan 'mihne' benzeri bir uygulamayı başlatmıştır. Bu uygulamadan Sünnî olan Eş'arî ve Şafiiler son derece muzdarip olmuş, ünlü kelamcı ve Gazzâlî'nin hocası Cüveynî (478/1085) ve Kuşeyrî gibi ileri gelen alimler bölgeden göç ederek daha güvenli buldukları Mekke ve Medine'ye yerleşmek mecburiyetinde kalmışlardır. Bu durum Nizamülmülk'ün vezirliğine kadar devam etmiştir.³⁵

²⁸ M. Şerafeddin, a.g.m., s.114-116.

²⁹ Bosworth, a.g.e., s.119122; Erdoğan Merçil, "Büveyhiler" DİA, İstanbul 1992, VI, 496-500.

³⁰ bk. İbnü'l-Esir, el-Kâmil fi't-tarih, Beyrut 1386/1966, X, 176-177.

³¹ Subkî, Tabakâtü's-Şafiyyetü'l-Kübrâ (nşr:Abdulfettah Muhammed el-Huluv-Mahmud Muhammed et-Tanahî), Kahire 1992, III, 391.

³² İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 33.

³³ Bunderî, Selçuklular Tarihi, (trc. K. Burslan), İstanbul 1943, s.29.

³⁴ İbrahim Kafesoğlu, "Nizamül-mülk", İA, İstanbul 1964, IX, 331-332.

³⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 33; İbn Asâkir, Tebyînü kezibi'l-müfterî, Beyrut 1404/1984, s.280; Subkî, a.g.e., III, 390-393; Bunderî, a.g.e., s.29; M. Şerafeddin, a.g.m. I, 100-108; Mustafa Cevad, "Asru'l-İmamî'l-Gazzâlî", et-Türâsü'l-Arabî, sy. 22, Dimaşk 1406/1986, s.110; W. M.

Şiddete dönüşen ve neticede kan dökülmesine kadar varan mezhep mücadeleleri özellikle Eş'ari/Şafiiiler ile Hanbeliler arasında cereyan etmiştir. Sufiliğin temel kaynaklarından er-Risale'nin yazarı Kuşeyrî'nin oğlu Ebu Nasr el-Kuşeyrî, Bağdat Nizamiye Medresesi'ni ziyareti esnasında (467/1075) Hanbeliler aleyhinde konuşmuş, bunun üzerine Hanbeliler ayaklanmış ve çıkan olaylarda yirmi kişi ölmüştür. Olay, camiler ve sokaklarla sınırlı kalmamış zamanın üniversitesi durumundaki Nizamiye'ye sıçramış, medresede görevli bulunan Ebu İshâk eş-Şirâzî (ö. 476/1083), Nizamülmülk'e mektup yazarak şikayette bulunmuştur. Selçuklu siyaset ve din politikasının mimarı konumunda bulunan Nizamülmülk ılımlı ve yatıştırıcı siyaseti gereği, olayların yatışması için elinden geleni yapmış, olaylara sebebiyet veren Ebü'l-Kâsım el-Kuşeyrî'yi Horasan'a davet etmek suretiyle ortamın sakinleşmesini sağlamaya çalışmıştır.³⁶ Sultan Sencer döneminde ise Nişabur'da Şafiiiler ve Hanefiler arasında çatışma meydana gelmiş, âlimlerin araya girmesi ile kuvvet kullanmadan olay önlenmiştir.³⁷

SELÇUKLULAR VE BÂTİNİLİK

Bâtınlık, bütün İslâm dünyasını yıllarca meşgul etmiş, estirdiği terör faaliyeti ile bir çok insana zarar vermiş bir mezheptir. Selçuklular döneminde devleti en çok meşgul eden Bâtıniler, hem siyasi hem de dini ve fikri son derece yoğun faaliyet içerisinde olmuşlar ve Selçukluların din politikasının belirlenmesinde, dikkate alınan grup özelliği kazanmışlardır. Selçukluların Sünniliği desteklemesinde belki de baş neden İsmailî-Bâtını cereyanına karşı bir refleks olduğu da söylenebilir.

Genelde Bâtını düşüncenin özelde Bâtınlık mezhebinin menşei ve ortaya çıkışı konusunda farklı fikirler bulunmakla birlikte³⁸ mezhepler tarihi araştırmacıları umumiyetle bu fikrin İslâm dünyasında ortaya çıkışını III.(IX.) yüzyılın başlangıcı olarak gösterirler.³⁹ Çıkışında Emevî idarecilerinin ırkçı politikalarının etkisi de oldukça yüksektir. Zamanla gelişen ve taraftarlarının artmasıyla güçlenen Bâtıniler, Bahreyn'de Karmatiler (281/894-361/972), Mısır'da ise Fâtımiler (297/909-567/1171) devletlerini kurmuşlardır. Özellikle Fâtımiler etkili ve yayılcı politikaları sayesinde kısa sürede bütün Kuzey Afrika'nın yanı

→ →

Watt, Müslüman Aydın (trc. Hanefi Özcan), İzmir 1989, s.80; Sabri Orman, Gazzâlî, İstanbul 1986, s.21

³⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e., X, 124; Bünderî, a.g.e., s.53; M. Şerafeddin, a.g.m. I, 112; Watt, Müslüman Aydın, s.81.

³⁷ Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.235.

³⁸ Bâtını düşüncenin menşei konusunda bir çok görüş vardır: Bâtını yazarlara göre bu görüş, Cafer es-Sadık tarafından başlatılmış ve onun oğlu İsmail tarafından devam ettirilmiştir. (Avni İlhan, "Bâtınıyye", İslâm Ansiklopedisi DİA, İstanbul 1992, V, 191), Sünnî ve Mu'tezilî müelliflere göre bu görüşün menşei Mecusilik, Sabiilik ve Yahudilik din ve kültürleridir. (Abdulkahir el-Bağdadî, el-Fark beyne'l-fırak, Beyrut ts.(Daru'l-Ma'rife), s.384; İsfarayinî, et-Tabsîr fi'din, Kahire 1940, s.84; Avni İlhan, a.g.m. V, 191), Şehristânî, bunların felsefenin bazı ilkelerini kendi itikadlarına monte ettiklerini belirtir. (el-Milel ve'n-nihal, I, 229); Çağdaş bazı araştırmacılara göre ise bu görüşün kaynağı Yeni Eflatunculuk ve Yeni Platonculuk gibi gnostik felsefi akımlardır. (Cihangir Gener, Ezoterik-Bâtını Doktrinler Tarihi, İstanbul 1994, s.73; Avni İlhan, a.g.m., V, 191).

³⁹ Abdulkahir el-Bağdadî, a.g.e., s.384; İsfarayinî, a.g.e., s.83.

sıra, Suriye, Filistin ve Arap yarımadasının ekseriyetini hakimiyetleri altına almışlardır. Oluşturdularını güçlü donanma sebebiyle “donanma devleti” ünvanını ile anılmışlar, bu sayede Sicilya’yı ele geçirmekle kalmayıp, denizden Bizans’ı tehdit eder konuma gelmişler, ayrıca büyük ticaret filolarını sayesinde bütün Akdeniz limanlarıyla irtibat kurmayı başarmışlardır.⁴⁰

Fatımî halifesi el-Mustansır’ın ölümü üzerine oğulları Nizar ve el-Mustalî’nin taraftarları Nizariler ve Mustaliler olarak ikiye bölündüler. Bunlardan daha aktif ve aşırı olanları Suriye ve İran Mustalilerini diğer bir ifade ile sünnilerin “Haşşâşin” dedikleri grubu oluşturdu. İran’daki grubun başına geçen Hasan Sabbah, Alamut kalesini alarak (482/1090) siyasî ve ideolojik faaliyetlere girişti ve Selçuklu topraklarında terör estirmeye başladı. Devlet büyüklerine yönelik suikastlar düzenledi, başta Nizamülmülk olmak üzere ileri gelen bir çok insanı katletti.⁴¹

Selçuklular Bâtınilere yönelik bir çok askeri operasyon düzenledi. Melikşah’ın Hasan Sabah’ın üzerine gönderdiği ilk ordu dağıldı. Nizamülmülk’ün Alamut kalesini muhasarası, kendisinin Bâtınilerce suikast sonucu öldürülmesi, aynı yıl Sultan Melikşah’ın da şaibeli bir şekilde ölmesi (485/1092) üzerine kaldırıldı. Muhammed Tapar’ın muhasarası yine onun ölümü (511/1118) üzerine kaldırıldı. Olayların bu şekilde kendi lehine gelişmesi ile güçlenen Hasan Sabbah, tedhiş faaliyetini artırarak sürdürdü. Onun ölümü (518/1124) ile örgüt moral bakımından önemli bir darbe almışsa da varlığını Hülâgu’nun İran’ı ele geçirmesi ve Alamut kalesini almasına kadar devam ettirmeyi başardı (654/1256).⁴²

Bâtıniler genellikle Müslüman çoğunluğun benimsediği inanç esaslarına uymayan fikirler ileri sürüp, bunları halka telkin ederek, siyasî ve ideolojik faaliyet yürüttüklerinden dolayı başta Selçuklular olmak üzere Sünnî devlet yöneticileri tarafından tehlikeli görülmüşler ve bu yüzden sıkı takibata uğratılmışlardır.⁴³ Eklemek gerekir ki, onlar, sadece siyasî otorite tarafından değil, Sünnî,

⁴⁰ Bosworth, a.g.e., 59-62.

⁴¹ Bâtınilerin Suikastlarına birkaç örnek: “485/1092 Nizamülmülk’ün öldürülmesi, 496/1103 Halep’de vali Celalüddüve’nin öldürülmesi, 499/1105 Efamiye valisi Halef b. Mülâib’in öldürülmesi, 502/1109 Muhammed Tapar ve vezirinin bıçaklanması, 520/1126 Musul valisi ve Bağdat ordu komutanı Aksungur el-Porsikî’nin öldürülmesi...” (İbnü’l-Adîm, a.g.e., s.59, 79, 85, 134; Rıza Nur, a.g.e., III, 35; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.229).

⁴² Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.226-230; Hüseyin G. Yurdaydın, a.g.e., s.62-63; C.E. Bosworth, a.g.e., s.59-62; Ömer Rıza Doğrul, “İslâm Tarihinde Gizli ve Yıkıcı Teşekküller”, Cennet Fedaileri, İstanbul, 1364-1945, s.7-51; Cihangir Gener, a.g.e., s.73-82; Avni İlhan, a.g.m., V, 190-194.

⁴³ Hasan Sabbah’ın kurduğu yeraltı teşkilâtı doğu ve batıda bir çok örgütün kurulması ve teşkilâatlanmasına esin kaynağı oldu. Batı’daki meşhur “Tapınak Şövalyeleri” Haçlı Seferleri esnasında bu örgütten etkilenecek ve esinlenerek kurulmuş bir teşkilâttir. Batı dillerindeki suikastçı anlamına gelen “assassin” kelimesinin Hasan Sabbah’ın fedailerinin “haşşâşî” olarak tanımlanmasından batıya geçtiği bilinmektedir. (bk. Bir önceki kaynaklar.) Cihangir Gener’in iddiasına göre “Hasan Sabbah üyelerine ‘Assasins’ adını verdi. Arapça’da ‘bekçiler’ ya da ‘sır bekçileri’ anlamına gelen bu kelime, Sünnî Müslümanlar tarafından ‘haşhaş içenler’ manasına ‘Haşhaşiler’ olarak saptırılmaya çalışıldı. Fedailerin sünnî yöneticilere karşı giriştikleri suikatlar nedeniyle aynı kelime batı dillerine ‘suikastçı’ anlamında girdi.” (Cihangir Gener, a.g.e., s.120).

Mu'tezilî ve mutedil Şii alimler tarafından da İslâm dışı siyasî inanç ve kültürlere bağlı bir hareket olarak değerlendirilmişlerdir.⁴⁴

SÜNNÎ BİRLİĞİ OLUŞTURMA POLİTİKASI

Tuğrul Bey'in sultanlığını ilân etmesinden sonra Selçuklular'ın batıya doğru yürüyüşlerinde görülen manzara, onların yeni bir pozisyon almasını gerekli kılıyordu. Önlerindeki temel engeller İmamiye Şii'lerinin kurduğu Büveyhoğulları, Batınî-Fatimiler ve Hıristiyan Bizans devleti idi. Bu engeller askerî faaliyet ve tedbirlerle aşılabilecek olmasına karşın, Şiiliğin hem devlete hem de mensubu buldukları Sünnî mezhebe yönelik fiilî ve fikrî saldırılarının bertaraf edilmesi için sosyal ve siyasal bir takım ek tedbirlere ihtiyaç vardı. Nitekim, askerî tedbirlerle Büveyhoğulları bertaraf edildi, Fatimiler Mısır'a çekildi ve Bizans Anadolu'dan büyük ölçüde çıkarıldı. Ancak bu sırada Fatimiler'in desteğini alan Hasan Sabbah adlı fedâî, ezilen Şii duygusallığını da çok iyi kullanarak kısa zamanda devlet için birinci iç tehdit ve tehlike durumuna geldi. Bu durum, devletin bekasının ve güvenliğinin sağlanması için çoğunluğun mensup olduğu "Sünnilik" in desteklenmesini zarurî kılıyordu. Ancak bu yolla devletin birlik ve bütünlüğünü sağlamak mümkün olabilirdi. Rene Grosset bunu Türk yayılımının "kutsal İslâm cihadı" bahanesiyle meşrulaştırmak amacının bir tezahürü olarak görürken⁴⁵ Montgomery Watt, Selçuklular'ın bu politikasının "güçlerini artırmak için ulemanın ideolojik desteğini kazanma hesabı" olarak değerlendirir.⁴⁶ İbrahim Kafesoğlu ise bu politikayı şöyle tasvir eder:

"Sünniliğin bayraktarlığını yapan Selçuklu idaresi İslâmiyet'in gaza fikri ile Türk'ün fütühât telakkisini birleştiren bir siyasî teşekkül olduğu için Müslüman ülkelerde hakimiyeti sağladıktan başka, Fatimiler ile mücadele mâna kazanmış ve Haçlı Seferlerinde muvaffakiyetle karşı koymak mümkün olmuştur."⁴⁷ "Fatimilere Doğu'dan el çektiren Selçuklular'ın başarısı, tabiatıyla Sünniliğin de zaferi olmuş ve artık Selçuklu idarecileri İslâm dünyasını Sünnilik bayrağı altında birleştirmeyi başlıca gayelerinden saymışlardır."⁴⁸

Selçuklu sultanları her ne kadar iyi eğitim almamış göçebe bir aşirete mensup olsalar bile, buldukları şartları kavrama noktasında kıvrak bir zekâyâ ve hareket kabiliyetine sahip oldukları bir gerçektir. Özellikle Tuğrul Bey, Sünniliğin bölgedeki önemini iyi kavramış ve daha başından bu gücü ustaca kullanmıştır. Selçuklular, Sünniliği adeta bir devlet ideolojisi olarak tercih etmeye götüren temel sebep olarak, yayılmacı politikalarını göstermek tatmin edici olmaktan uzaktır. Onları bu tercihe götüren sâikler olarak

⁴⁴ Avni İhan, a.g.m., V, 192. (Yemenli bir alim olan Muhammed Hammadî, hicrî beşinci sırada Yemen'deki Bâtınıyye grubunun içine sızmış ve onlardan görünerek bir çok sırlarını keşfetmiştir. Daha sonra bunları kaleme almış ve Keşfu esrarı'l-Batınıyye adlı eserini meydana getirmiştir. Bu eser İsmail Hatip Erzen tarafından Bâtınîler ve Karmatîlerin İçyüzü adıyla Türkçe'ye çevrilmiş ve 1948 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'nca yayınlanmıştır.)

⁴⁵ Rene Grosset, Bozkır İmparatorluğu (trc. M.R. Uzmen), İstanbul, 1999, s.159.

⁴⁶ Watt, İslâm'da Siyasal Düşüncenin Oluşumu (trc. U. Murat Kılavuz), İstanbul 2001, s.116.

⁴⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 403.

⁴⁸ İbrahim Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, Ankara 1977, s.320.

- a. Kendilerinin Sünnî olması dolayısıyla duygusal yakınlıkları,
- b. Bölgede Sünnîlerin ezici çoğunluğu oluşturması,

c. Sünnîler üzerinde manevi ve karizmatik etkiye sahip olan Abbasi hilâfeti-nin aynı zamanda Sünnîliğin manevi temsilcisi olması gibi nedenleri de göz önünde bulundurmak gerekir. Nitekim, Selçuklular'ın Nişabur'u almasının akabinde, Merv'de yapılan 'kurultay'dan sonra Halife Kaim bi-Emrillah'a gönderdikleri mektuba "Biz Selçuk oğulları daima Abbasi devletine muti bir taraftar, farzlara ve sünnetlere riâyetkâr bir tâife idik..."⁴⁹ diye başlanması bu yargıyı güçlendirmektedir. Siyâsetnâme'deki şu ifadeler de bunu desteklemektedir:

"O zamanlar bir kimse kedhudalık, ferrâşlık veya rikabdârlık için bir Türkün katına geldiği zaman, 'Sen hangi şehirdensin; hangi vilayettensin; hangi mezheptensin, hangi millettensin' diye sorarlardı. Eğer Hanefi veya Şafii veya Horasanlı, mezhebe tealluk etmeyen (bir mezhebe bağlanmayan) Maverâunnehir'li ise onu kabul ederlerdi; eğer (o kimse) 'Şiyim, Kum, Kâşân, Ave, Save, Rey'denim' derse, kabul etmezlerdi... Eğer Sultan Tuğrul ve Alparslan -Allah kabirlerini aydınlatısın- bir emîrin veya bir Türk'ün, bir Rafiziye, kendilerine (ulaşmaya) yol vermiş olduklarını işitmeye görsünlerdi, onu azararlardı ve ona kızarlardı."⁵⁰

Nizamülmülk, bunları aktardıktan sonra, Selçuklu emirlerinden Erdem'in bir Bâtiniye yanına kâtip almasına Alparslan'ın hiddetlenmesini ve Bâtinilerle Şiileri saltanatının düşmanı olarak nitelemesini kaydeder.⁵¹ Siyasetname'deki bu sözler Melikşah'a söylendiğine göre onun kendisine kadar uygulanan bu politikayı sürdürmesi istenmektedir. Diğer bir ifade ile bunun bir devlet politikası olduğu hatırlatılmaktadır. Nitekim Selçuklu Devleti, ezici çoğunluğa sahip ve mütecanis Sünnî topluluğa dayanması sayesinde bölgenin en güçlü devleti haline gelmekle kalmadı, Selçuklu sultanları halk nezdinde büyük bir saygı ve itibara kavuştular ve buna paralel olarak devletin bekâsını da bu yolla garantiye almış oldular. Her ne kadar Bağdat Halifesi, Katolik mezhebindeki 'papa' gibi ruhânî bir lider değilse de, Sünnîliği temsil etmesi ve hilâfetin Sünnîler nezdinde karizmatik bir konumda bulunması dolayısıyla Selçuklular'ın onlarla ilişkisi aslında her iki tarafın da menfaatine oldu. Erol Güngör'ün deyişiyle "Selçukoğulları, her iki tarafa menfaat sağlayan bu yakınlıktan gereği gibi faydalandılar."⁵² Selçuklular, Bağdat'a yakınlığı iktidarlarının devamı için büyük bir avantaj olarak kullandılar.⁵³

Selçuklular'ın böyle bir politika izlemeleri, o devrin konjonktürü ve siyasal yapılanmaları göz önünde bulundurulduğunda yadırganacak bir durum değildir. Zira, Selçuklulara çağdaş olan devletlerin her biri, ya bir dini ya da bir mezhebi kendisine ideoloji yapmış durumdadır. Sözelimi, Bizans Kalkedon (Kadıköy)

⁴⁹ M. Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, I, 358-360.

⁵⁰ Nizamülmülk, a.g.e., s.208-211.

⁵¹ a.e., aynı yer.

⁵² Erol Güngör, Tarihte Türkler, İstanbul 1997, s.81.

⁵³ Abdurrahman Acar, Selçuklu Sultanı Sencer'in Din Siyaseti (Basılmamış doktora tezi), Ankara 1997, s.170.

konsili kararlarını benimseyen Melkitleri⁵⁴ desteklemiş, Ortodoksluk'u ideoloji yapmış ve bunu diğer Hıristiyanların kabul etmesi için baskı politikası uygulamıştır.⁵⁵ Fatımiler, İsmailî-Bâtınî mezhebi ideoloji olarak benimsemişler ve hatta dünyaya yaymak için Hasan Sabbah'ın teşkilatını andıran gizli teşekküller kurmuşlar ve desteklemiştir. O dönemde İran ve Irak'a hakim olan Büveyhiler ise İmamiyye Şiiliğini devlet mezhebi olarak kabul etmişlerdi. Bu sebeple, Selçuklular'ın bu politikasını, o dönemin şartları dikkate alındığında doğal karşılamak gerekir. Kaldı ki, bu politikaya rağmen Selçuklular, Bizans'ın yaptığı gibi, hiç bir zaman diğer din ve mezhep mensuplarına dinî baskı politikası gütmemişler, aksine hoşgörü ortamı oluşturmaya çalışmışlardır.

Selçuklular'ın Sünniliğin zaferi için ortaya koydukları bu çaba, özellikle Nizamülmülk gibi bir siyaset teorisyeninin elinde "Sünnî birliği oluşturma politikası"na dönüşmüştür. Zira devletin karşı karşıya bulunduğu dış ve iç tehdit edici oluşumlar ve bunların meydana getirebileceği tehlike göz önüne alındığında, devletin sağlam bir zemine oturtulmasını ve oluşturulacak sistemin geniş halk kitlesinin desteğine yaslanmasını gerekli kılıyordu. Yukarıda değinildiği gibi, dönemin konjonktürü gereği her devlet, bir dini ya da bir mezhebi kendisine 'ideoloji' olarak seçtiğinden, Selçuklular da kendi şartlarına uygun özellikleri taşıması dolayısıyla Sünniliği bir 'doktrin' olarak benimsemişler ve hedef olarak da 'Sünnî birliği oluşturma'yı seçmişlerdir. Nizamülmülk, bu amaç doğrultusunda devleti ve devlet organlarını yapılandırma yoluna gitmiştir. Bunu gerçekleştirirken Sasanî geleneğinden, halifelik uygulamasından, Gazneliler'in tecrübelerinden ve bürokratik yapılarından istifade etmiştir.⁵⁶ Bu tür yeniliklere ve inşâ çabalarına Tuğrul Bey'den itibaren bütün Selçuklu sultanlarının açık olması, devletin büyük imparatorluğa yakışır şekilde yapılandırılması çalışmasında Nizamülmülk'e büyük kolaylık sağlamıştır. Sultanlar, sadece Nizamülmülk'e kolaylık sağlamakla yetinmeyip, bu tür işlerin sürdürülmesi için onu teşvik etmişler ve gerektiği yerde yönlendirmede bulunmuşlardır. Başta Siyasetnâme olmak üzere tarihî veriler dikkatli bir gözle incelendiğinde, Selçuklu sultanlarının bu tavırlarının sadece bir vezirle sınırlı olmadığı görülür. Sultanların bilhassa devrin âlimlerine ve bilge kişilerine son derece hürmetkâr davrandıkları, hemen her konuda onların görüşlerine başvurdukları ve bunları dikkate alıp uygulamaya koydukları bilinen bir durumdur.⁵⁷ Bu anlayış ve tavır alış, onların konjonktürü ve sosyal ve siyasal gelişmeleri takip etmelerinde ve tehlikelere karşı tedbir almalarında kendilerine önemli avantajlar sağlamıştır. Zaten devletin kısa sürede büyümesinin ve bütün iç ve dış tehdit ve tehlikelere maruz kalmasına rağmen bölgedeki diğer devletlere nispeten daha istikrarlı bir yapıya sahip olmasının başka bir izahı olamaz.

Nizamülmülk, yeniden yapılandırma projesi çerçevesinde ve sünnî doktrin doğrultusunda bürokrasiyi tanzim etmiş, vakıf müesseselerinin devletin müdahalesinin dışında tutulmasıyla, bunlardan sağlanacak malî destekle Sünnî doktrin

⁵⁴ Ermeni Vakanüvist Urfalı Mateos ise Kalkedon mezhebi olarak niteler ve Bizanslılar'ın Ermeniler'i bu mezhebe girmeleri için zor kullandıklarını iddia eder. (bk. Urfalı Mateos, a.g.e., s.113).

⁵⁵ a.e., s.113; Ninian Smart, *The World's Religions*, Australia 1995, s.247.

⁵⁶ Hodgson, a.g.e., II, 46; İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", *İA*, X, 387.

⁵⁷ Nizamülmülk, a.g.e., s.211-212; Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.202.

karşıt görüşlere karşı müdafaası, yaygınlaştırılması ve kuvvetlenmesi için medrese inşasına büyük bir kaynak sağlamıştır.⁵⁸ Zaten politikanın en önemli ayağı, eğitimin yeniden yapılandırılmasıyla kurumsal bir yapıya kavuşturulması diğer bir ifade ile zamanın üniversiteleri diyebileceğimiz “medreseler”in kurulmasıdır. Bu çerçevede olmak üzere, ülkenin önemli bir çok yerinde medreseler bizzat devlet desteği ile hizmete sokulmuştur. Claude Cahen’in belirttiği gibi, medreseye ilk defa bu kadar önem veriliyordu ve yine ilk defa bu genişlikte ve yaygınlıkta yüksek öğretimde örgün eğitim uygulaması söz konusu oluyordu.⁵⁹ Bunların en meşhurları “Nizamiye” adıyla açılan medreselerdir. Bu medreselerin kaç tane olduğu kesin olarak bilinmemekle birlikte, dokuz tanesi kaynaklarda verilmektedir: Bağdat, İsfahan, Nişabur, Belh, Herat, Basra, Merv, Musul ve Amul.⁶⁰ Ağırlıklı olarak Eş’arilik/Şafilik mezheplerinin okutulduğu bu medreselerin yanı sıra diğer Sünnî mezhepler olan Hanefilik, Hanbelilik ve Malikiliğin okutulduğu tekli medreseler de bulunmaktadır. Bu geleneğin devamı olarak 631(1233) yılında “Mustansiriye” adıyla dört Sünnî mezhebin birlikte aynı çatı altında okutulduğu medreseler kurulmuştur.⁶¹ Bu kurumların önemi, hem bürokrasinin hem de adli kurumların eleman ihtiyacının buralardan karşılanmasının öngörülmüş olmasıdır.⁶² Artık, bürokrasinin ya da adli kurumların eleman ihtiyacının dışarıda rast gele yetişmiş kimselerden giderilmesi yerine, kurumsallaşmış ve devletin kontrolünde eğitim veren kurumlardan çıkan yetenekli ve ihtiyaca uygun elemanların gerekli görülen yerlere katıp, danışman, kadı olarak yerleştirilmeleri yoluna gidilmiştir. Bu amaç doğrultusunda elemanların tek bir konuda diğer bir deyişle istihdam edileceği alanın gerekleri doğrultusunda yetiştirilmesi uygulamaya konulmuştur.⁶³ Nizamülmülk’ün Siyâsetnâme’de çizdiği şu tablo, bu yapılanmanın o dönemin yöneticisinin kafasındaki önemine işaret eder:

“Bugün öyle adam vardır ki, bütün kifâetsizliğine rağmen, uhdesinde 10 memuriyet vardır. Eğer başka bir meşguliyet (iş alanı) meydana çıkarsa onu da kendisine bağlar (kendi uhdesine alır). Eğer otuzuncusu için para sarfetmek (rüşvet vermek) gerekirse, sarfeder; ona verirler. Bu adamın meşguliyetin ehli olup olmadığını, kâtiplik ve memuriyete kabiliyeti bulunup bulunmadığını, muameleyi yürütüp yürütemeyeceğini; kabul etmiş olduğu bunca meşguliyetle başa çıkıp çıkamayacağını düşünmezler. Yine kifâyetli, titiz (celd) layık, çok itimada değer, işler yapmış adamı (memuriyetten) mahrum bırakmışlar, evlerinde işsiz güçsüz oturmaya (terketmişlerdir).”⁶⁴

⁵⁸ Nizamülmülk, a.g.e., s.205-208; Osman Turan, Selçuklular Tarihi, s.219-221; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III-Alparslan ve Zamanı, Ankara 1992, s.349-350, 355-356; Hodgson, a.g.e., II, 53.

⁵⁹ Claude Cahen, Pre-Ottoman Turkey (trc. J. Jones-Williams), London 1968, s.43.

⁶⁰ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III-Alparslan ve Zamanı, s.358; M. Şerafeddin (Yaltkaya), a.g.m., I, 108; İbrahim Kafesoğlu, “Nizamül-mülk”, İA, İstanbul 1964, IX, 331-332; Abdurrahman Acar, a.g.e., s.7.

⁶¹ Hüseyin Atay, Osmanlılar’da Yüksek Din Eğitimi, İstanbul 1983, s.32-33.

⁶² Claude Cahen, a.g.e., s.43; Wat, İslâm’da Siyasal Düşüncenin Oluşumu, s.116-117; Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III-Alparslan ve Zamanı, s.355.

⁶³ Hodgson, a.g.e., II, 48-49; Abdurrahman Acar, a.g.e., s.169.

⁶⁴ Nizamülmülk, a.g.e., s.206.

Kurulan medreseler, gelişmiş ve yeterli bürokrasinin oluşması için bir kaynak rolü oynarken, Medine'deki İslâm toplumu ile başlayan mütecanisliğin Müslümanlar arasında kurumsallaşmış bir şekilde sürdürülmesi işlevi yüklenmiş,⁶⁵ devletin etkinliğini kırmaya ve toplum huzurunu bozmaya yönelik Şii propagandaya karşı Sünniliği savunacak eleman yetiştirilmesi fonksiyonunu da ifa edecek önemli bir yapı olarak görülmüştür. Kısaca ifade etmek gerekirse, bu medreseler devletin bekâsının teminatı sayılmıştır.⁶⁶ Bununla, aynı zamanda, Zeki Velidi Togan'ın belirttiği gibi, toplumun "mezhep bakımından yeknesak şekil alması hususuna ehemmiyet veren"⁶⁷ Melikşah'ın arzusu da yerine gelmiş oluyordu. Bu Sünnilik çerçeveli yeknesaklığın ve mütecanisliğin sürdürülebilmesi için Sünnî mezhepler arasındaki denge gözetilmiş, Şafililiği ve Eş'ariliği desteklemek için Bağdat'ta kurulan Nizamiye medresesinin yanı sıra Ebu Hanife'nin kabri üzerine bir türbe ve yanına Hanefî mezhebi mensupları için bir medrese inşa edilmiştir.⁶⁸ Düşünce alanında Eş'arilik ve Matüridilik ön plana çıkmış, Hanbelîlerin itirazına rağmen, bu iki mezhep tarafından temsil edilen kelâm ilmi, ulemanın verdiği eğitimin standart bir parçası haline gelmiştir.⁶⁹ Eğitimdeki medreseleşme çabasının meyvesi daha Melikşah hayatta iken alınmaya başlanmıştır. Gelişen ve değişen şartlara göre hukukî alanda yeni düzenlemeler gerektiğini gören Melikşah, yetişmiş hukukçuları (İslâm fakihlerini) toplayarak kendisine "Selçuklular'ın Kanûnisi" ünvanını kazandıran yeni kanunlar ve hukuki düzenlemeler yaptırmıştır.⁷⁰

SONUÇ

Kendilerine yeni bir yurt edinme arayışı içerisinde bozkırlardan kopup Horasan'a gelen Oğuzları, şartlar bambaşka bir serüvene sürükledi. Gaznelilerin çözümlenmesi onları bölgede çekim merkezi haline getirdi. Dandanakan'da kazandıkları zafer devlete giden yolu açarken, Sünnilik avantajını kullanarak halife ile kurdukları koalisyon kolayca Ortadoğu'ya inmelerini sağladı. Büveyhîleri ortadan kaldırmaları ve Malazgirt'te Bizans'a ağır bir darbe indirmeleri, onları, bölgenin geçici değil kalıcı sahipleri konumuna getirdi.

Güttükleri "Sünnî birliği oluşturma politikası" ile bölgede ezici çoğunluk (kahir ekseriyet) olan Sünnîlerin desteğini kazandılar ve devleti geniş Sünnî tabana yaslamış oldular. Bölge halkına yönelik âdil bir yönetim sergileyerek, gayr-i müslim ahâlinin ve mutedil Ehl-i Sünnet dışı mezheplerin de hoşnutluğunu temin ettiler. Sünnî birliğin oluşturulması ile birlik ve bütünlüğü sağlamak ve aynı zamanda yayılcı ve müfrit Batınî-İsmailî propagandaya karşı fikrî mücadele zemini oluşturmak hususunda önemli başarılar kaydettiler. Bunu da askerî tedbirlerin yanı sıra uyguladıkları ciddi ve kararlı eğitim politikası ile gerçekleştirdiler. Ülkenin dört bir yanına kurdukları günümüzün üniversitesi benzeri

⁶⁵ Hodgson, a.g.e., s.II, 48-50.

⁶⁶ Mehmet Altay Köymen, Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III-Alparslan ve Zamanı, s.356.

⁶⁷ Zeki Velidi Togan, a.g.e., s.202.

⁶⁸ Bûndarî, a.g.e., s.32.

⁶⁹ Hodgson, a.g.e., II, 50.

⁷⁰ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuklular", İA, X, 391.

medreseler ve buralarda yetiştirilen Gazzâlî gibi bilginlere, bu politika doğrultusunda eserler telif ettirmek suretiyle, hem halkı aydınlattılar hem de Bâtınî propagandanın önünü kestiler.

Selçukluların ilk veziri Kundürî'nin Sünnî mezhepler içerisinde Hanefiliği ve ikinci vezir Nizamülmülk'ün Eş'ariliği/Şafiiliği önemseyen ve öne çıkaran politikaları genel politika ile çelişiyor gibi görünüyorsa da, bu, o dönem için devletin genel politikasına ters veya onu zedeleyecek boyutta olmasa gerektir. Zira böyle bir durum söz konusu olsaydı, özellikle Hanefî mezhebine mensup olduğu bilinen sultanların (Alparslan ve Melikşah) Nizamülmülk'e engel olması veya en azından bu yüzden aralarında bir gerginliğin meydana gelmesi gerekirdi. Nizamülmülk'ün kurduğu ve ağırlıklı olarak Eş'arilik/Şafiilik eğitimi verilen Nizamiye medreselerini, sonraki sonuçları itibarıyla özellikle Mu'tezile'nin yok oluşunun ve ikinci Sünnî kelam okulu olan Mâtürîdîliğin sınırlı kalmasının/entelektüel alanda şöhret bulmamasının nedeni olarak görmek mümkün ise de, bu konuda henüz yeterince araştırma yapılmamış olduğundan kesin bir yargıda bulunmak da zordur.

Öte yandan Selçukluların bu politikasını, salt dinî değil, bölgenin ve zamanın konjonktürüne uygun siyasî bir tavır alış olarak görmek gerekir. Nitekim bu politika, Büyük Selçuklu Devleti ile sınırlı kalmamış, etkisi yüzyıllarca sürmüştür. Özellikle Atabekler'de ve Osmanlılar'da bu politikanın derin ve kalıcı izlerini bulmak mümkündür.⁷¹

⁷¹ bk. Osman Çetin, Anadolu'da İslamiyetin Yayılışı, İstanbul 1981, s.81-82.